

MAREK KURYŁOWICZ

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

PUBLIUS PACTUMEIUS CLEMENS I PUBLICZNA
DZIAŁALNOŚĆ JURYSTÓW RZYMSKICH

1. Postać Publiusza Pactumeiusa Clemensa zasługuje na uwagę z kilku względów. Nie występuje on wprawdzie wśród jurystów, których dzieła zostały wykorzystane przy układaniu justyniańskich Digestów¹, ale został wymieniony przez klasycznego prawnika Sextusa Pomponiusza w D. 40,7,21,1 (*Pomp. 6 ex Plautio*): *Pactumeius Clemens aiebat, si ita sit fideicommissum relictum 'cui eorum voles, rogo restituas', si nullum elegisset cui restitueret, omnibus deberi imperatorem Antoninum constituisse* – „Pactumeius Clemens stwierdził, że jeśli zostawiono by taki fideikomis: «Proszę cię, abyś wydał go temu z nich, któremu zechcesz», i gdyby <spadkobierca> nie wybrał nikogo, komu miałby go wydać, to na podstawie decyzji cesarza Antoninusa <Piusa> fideikomis jest należny wszystkim”².

Powołanie jurysty przez Pomponiusza (II w. n.e.) oraz przytoczenie reskryptu cesarza Antoninusa Piusa (panował w latach 136-161 n.e.) potwierdzają aktywność Pactumeiusa właśnie w II w. Dzieło, do którego odniósł się Pomponiusz, nie zostało wyraźniej oznaczone, w każdym

---

¹ O jurystach w Digestach justyniańskich m.in. M. KURYŁOWICZ, *Justynian i prawie 40 jurystów*, [w:] *Państwo, prawo, społeczeństwo w dziejach Europy Środkowej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Józefowi Ciągwie w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. LITYŃSKI, M. MIKOŁAJCZYK, W. ORGANIŚCIAK, Katowice-Kraków 2009, s. 377-388.

² O Pactumeiusie zob. W. KUNKEL, *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Weimar 1952, s. 155.

razie chodziło o komentarz do zapisów spadkowych (fideikomisów), choć być może tylko do reskryptu Antoninusa Piusa w tej sprawie³. Nie zachowały się ani ta praca, ani inne ewentualne pisma Paktumejusza⁴.

Sytuację badawczą poprawiło odnalezienie pod koniec XIX w. inskrypcji CIL VIII 7059⁵. Na kamiennej tablicy wymienione są liczne funkcje, jakie sprawował Pactumeius Clemens w administracji państwowej, z zaznaczeniem pod koniec: *iuris consulto*. W zrekonstruowanej postaci tekst wygląda następująco:

P(UBLIO) PACTUMEIO P(UBLI) F(ILIO) / QUIR(INA) CLEMENTI /
XVIRUM STLITIBUS IUDICAND(IS) / QUAEST(ORI) LEG(ATO)
ROSIANI GEMINI / [S]OCERI SUI PROCO(N)S(ULIS) IN
ACHAIA / [T]RIB(UNO) PLEB(IS) FETIALI LEGATO DIVI /
HADRIANI ATHENIS THESPIIS / PLATAEIS ITEM IN THESSA-
LIA / PRAETORI URBANO LEGATO / DIVI HADRIANI AD
RATIONES / CIVITATIUM SYRIAE PUTANDAS / LEGATO
EIUSDEM IN CILICIA / CONSULI LEGATO IN CILICIA /
IMP(ERATORIS) ANTONINI AUG(USTI) LEG(ATO) ROSIANI
/ GEMINI PROCO(N)S(ULIS) IN AFRICA / IURISCONSULTO /
PATRONO IIII COLONIARUM / D(ECURIONUM) D(ECRETO)
P(ECUNIA) P(UBLICA)⁶.

³ W szerszym kontekście chodziło o wyzwolenia niewolników pod warunkiem zawieszającym, o czym pisał Pomponiusz w komentarzu do pism bliżej nieznanego Plautiusa (*Ex Plautio*), prawnika z I w. n.e. Zob. W. LIŁEWSKI, *Jurysprudencja rzymska*, Kraków 2000, s. 76 i 149.]

⁴ T. DYDYŃSKI, *Historja źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1904, s. 228, przypuszcza, że Pomponiusz przytoczył tekst Paktumejusza ze względu na konstytucję cesarza Antonina Piusa. Nie jest jednak wykluczone, że obaj juryści (Paktumejusz i Pomponiusz) znali się w kręgu jurysprudencji.

⁵ CIL VIII 7060; H. DESSAU, *Inscriptiones Latinae Selectae*, 1/1982, nr 1067; EDCS-13002088.

⁶ W oryginalnej inskrypcji liczy 41 krótkich wierszy, ułożonych w pionowej kolumnie. Por. D. LIEBS, *Nichtliterarische römische Juristen der Kaiserzeit*, [w:] *Das Profil des Juristen in der europäischen Tradition*, red. K. LUIG, D. LIEBS, Ebelsbach 1980, s. 153-155; IDEM, *Rechtskunde im römischen Kaiserreich. Rom und die Provinzen*, [w:] *Jurisprudencia universalis. Fst. Theo Mayer-Maly zum 70. Geburtstag*, red. M.J. SCHERMAIER, J.M. REINER, L.C. WINKEL, Köln 2002, s. 383-407 (tekst dostępny również w Internecie).

Tablica upamiętniająca w ten sposób jurystę została odnaleziona w miejscowości Cirta – stolicy afrykańskiej prowincji Numidia⁷. To, co zwraca szczególną uwagę, to bogaty *cursus honorum* Paktumejusza, czyli wykaz sprawowanych publicznych funkcji. Wynika z niego, że omawiany jurysta działał za cesarzy Hadriana oraz Antoninusa Piusa. Dopiero na końcu znajduje się wzmianka ‘*IURISCONSULTO*’, która pozwala uznać go za aktywnego znawcę prawa, co potwierdza tekst Pomponiusza. Ta różnica jest widoczna w porównaniu z podobną tablicą honorową dla Domitiusa Ulpiana, gdzie rola jurysty została wskazana już na początku:

*DOMITIO ULPIANO PRAEFECTO /
PRAETORI(I) EMINENTISSIMO VIRO /
IURISCONSULTO ITEM PRAEFECTO /
ANNONAE SACRAE URBIS SEBERIA /
FELIX AUG(USTA) TYRIOR(UM) COL(ONIA) METROPOL(IS) /
PATRIA*

[„Domicjuszowi Ulpianowi prefektowi pretorianów, najwybitniejszemu mężowi i znawcy prawa oraz prefektowi zaopatrzenia świętego miasta Tyru, kolonii metropolitarnej szczęśliwego Augusta Sewera, ojczyzna”]⁸.

Z tego terenu (*Africa proconsularis*) pochodzi kilka innych napisów nagrobnych, zawierających określenia *iuris consultus*, *iuris peritus*, *iuris prudens*, *iuris studiosus* czy nawet *magister iuris*⁹. Kilka interesujących inskrypcji odnaleziono również w Rzymie. Łącznie Wolfgang Kunkel wylicza 52 poświadczonych epigraficznie jurystów z Rzymu, Italii i prowincji¹⁰. Inskrypcje nagrobkowe z terenów prowincji są liczniejsze

⁷ Cirta (obecnie miasto Konstantina w Algierii) – W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 154-156.

⁸ Zob. ostatnio M. KURYŁOWICZ, ‘*Eminentissimo viro iuris consulto*’. *Rzymscy jurysci w tekstach epigraficznych*, «*Studia Iuridica Lublinensia*» 25.3/2016, s. 497-509 (z dalszą literaturą).

⁹ Zob. D. LIEBS, *Römische Jurisprudenz in Africa*², Berlin 2004, s. 10-13 i 18; także W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 266.

¹⁰ W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 263-270. Zestawienie obejmuje następujące prowincje: Dalmatia, Galia Narbonensis, Hiszpania, Afryka, prowincje Azji Mniejszej (z Grecją) oraz Egipt.

i wskazują na większe znaczenie wśród lokalnej społeczności. Jest to zrozumiałe, w małych miejscowościach łatwiej było zdobyć sobie uznanie – w Rzymie konkurencja była zdecydowanie większa. Dla bardziej znaczących jurystów rzymskich charakterystyczne jest ponadto duże zaangażowanie w działalność administracyjną i funkcje państwowe, które przeważają nad aktywnością prawniczą, a w każdym razie rola prawnika (*iuris consultus*) jest wówczas rzadziej wskazywana. Zapewne pełnione funkcje miały większe znaczenie¹¹.

2. Publius Pactumeius Clemens urodził się w afrykańskim (Numidia) mieście Cirta, ale rodzina miała pochodzenie italskie. Był to plebejski ród z Kampanii. Prowadzili działalność handlową w Capui¹², z czasem rozszerzyli swoje kontakty na greckie poleis (Kierion w Tesalii oraz na wyspie Delos). Bliżej pojawiają się dopiero w czasach cesarstwa, kiedy to jedna gałąź rodu osiągnęła wysoką rangę, piastując kilka urzędowych funkcji (między innymi pretorów i konsulów) w I i II w. Oznaczenie *Quirina* w inskrypcji wskazuje na przynależność do wyborczego *tribus*, co było częścią składową pełnego nazwiska obywatela rzymskiego¹³. Epigraficznie odnotowani są Paktumejusze, którzy w jakimś momencie przesiedlili się do Afryki. Ta gałąź wywodziła się od Publiusza Pactumeiusa, prawdopodobnie pierwszego osiadłego już w Afryce. Dwaj jego synowie to bracia Quintus Aurelius Pactumeius Clemens¹⁴ oraz

¹¹ O jursprudencji rzymskiej zob. W. LITEWSKI, *Jurysprudencja rzymska*, Kraków 2020; ostatnio także Z. BRODECKI, B. KOWALCZYK, *Podstawowe wartości jurysprudencji rzymskiej*, «Gdańskie Studia Prawnicze» 35/2016, s. 101-117.

¹² Inskrypcje z II/I w. p.n.e. potwierdzają obecność Paktumejuszów (wolnourodzonych oraz wyzwolenców) w tym czasie w Kapui – F. MÜNZER, «RE» 18.2/1942, s. 2153-2154. Pochodzenie nazwiska rodowego Pactumeiusza jest niepewne, często kojarzone z rodowodem oskijskim (od *Pactius* lub *Pacidius*).

¹³ W. KUBITSCHKEK, 'Tribus' (*Quirina*), «RE» 6 A.2/1937, s. 2504; F. MÜNZER, *Pactumeius*, «RE» 18.2/1942, s. 2154; W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 80-81.

¹⁴ CIL VIII 7057 = EDCS-13002086 (*Cirta, Numidia*): *Quinto Aur[elio] / Pactum[eio] P[ubli] f[ilio] / Quir[ina] Clem[enti] / in senatu in[ter] / praetorio[s] / allecto [ab] / Imp[eratore] Vesp[asiano] / [Aug[usto] et Tito Imp[eratoris] Aug[usti] f[ilio]*].

(Quintus) Aurelius Pactumeius Fronto¹⁵. Obaj należeli do stanu ekwitów, a P. Aurelius P. Clemens został przyjęty do senatu przez Wespazjana i Tytusa jako pretor i był jednym z pierwszych senatorów z Afryki¹⁶. Był to także dziadek naszego jurysty (ze strony ojca). (Quintus) Aurelius Pactumeius Fronto pełnił z kolei w 80 r. n.e. funkcję konsula pomocniczego (*consul suffectus*). Ojcem naszego jurysty z Cirty był prawdopodobnie Pactumeius Rufus (syn Quintusa Aurelius Clemensa), senator za panowania cesarza Trajana. Być może pełnił funkcje edyla i pretora¹⁷. W źródłach papirologicznych odnotowany jest również T. Pactumeius Magnus, który był prefektem Egiptu w latach 176-177 n.e., a następnie w roku 183 objął funkcję konsula (*consul suffectus*) oraz wszedł do stanu senatorskiego¹⁸. Prawdopodobnie jego córką była Pactumeia Magna, zamieszana później w proces spadkowy po ojcu¹⁹. Jak widać, rodzina Paktumejuszów, mimo pochodzenia z Afryki, osiągnęła wysokie stanowiska i rangę senatorską²⁰. Nic dziwnego więc, że wykształcony jurysta Publius Pactumeius Clemens, aktywny w działalności publicznej, został doceniony zarówno na prowincji, jak i w Rzymie. Wolfgang Kunkel zauważa, że rodzina Paktumejuszów należała bez wątpienia do najbardziej znaczących i najbogatszych rodzin w mieście Cirta²¹.

¹⁵ CIL VIII 7058 = EDCS-13002087 (Cirta): [Q(uinto) Aur(elio) Pactumeio P(ubli) f(ilio) Quir(ina) Frontoni in senatu inter praetorios allecto] / [ab I]mp(eratore) [Cae] s(are) V[espasi]/[a]no Aug(usto) et Tito / Imp(eratoris) Aug(usti) f(ilio) sacerdoti fe/tiali praef(ecto) aerarii / militaris co(n)s(uli) ex Afric[a] primo. Nagrobek wystawiła córka Pactumeia.

¹⁶ CIL VIII 07057 = CIL VIII 19426; EDCS-13002086.

¹⁷ P. STEIN, *Pactumeius 5 (Magnus)*, «RE» 18.2/1942, col. 2156. Ustalenie powiązań rodzinnych jest jednak w świetle niejasnych przekazów epigraficznych dosyć utrudnione. W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 156, przyp. 35, zauważa ponadto, że według CIL odnotowanych jest w Afryce (Cirta) 14 osób z nazwiskiem Pactumeiusa, z czego więcej niż połowa to wyzwolenicy. W Italii powiązani byli z Capuą i Rzymem.

¹⁸ Został stracony wraz z rodziną na rozkaz cesarza Kommodusa – R. HANSLIK, «RE» 18.2/1942, col. 2155 (*Pactumeius 4*); także: *Der Neue Pauly* 9, 135 (4).

¹⁹ Por. D. 28,5,93(92); P. STEIN, *Pactumeius 7 (Pactumeia Magna)*, «RE» 18.2/1942, col. 2156.

²⁰ W. LITEWSKI, *Jurysprudencja...*, s. 282.

²¹ W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 155-156. Także W. LITEWSKI, *Jurysprudencja...*, s. 147, umieszcza Paktumejusza Klemensa „w kręgach arystokracji lokalnej”.

Lista wymienionych funkcji i stanowisk w przytoczonej wyżej inskrypcji na tablicy z Cirty stanowi swoisty *cursus honorum* omawianego jurysty. Warto zauważyć, że obejmuje ona jedynie stanowiska cywilne, o wojskowych nic nie wiadomo. Pactumeius Clemens rozpoczął karierę publiczną jako decemwir *stlithubus iudicandis*: */XVIRUM STLITIBUS IUDICAND(IS)/*.

Decemviri stlithubus iudicandis to „Komisja dziesięciu do orzekania w sprawach sądowych”. W okresie królestwa i wczesnej republiki był to sąd (przysięgłych) w sprawach cywilnych, zwłaszcza gdy chodziło o wolność i prawa obywatelskie. Z czasem stali się sędziami, wybieranymi na zgromadzeniach ludowych, i weszli w skład pomocniczych służb urzędniczych, określanych jako *vigintisexviri* (26 stanowisk publicznych)²². Od stanowisk tej rangi zaczynały swoje kariery najczęściej osoby stanu senatorskiego. W okresie pryncypatu decemwirowie orzekali w sprawach zwykłych przestępców, pochodzących z niższych warstw społecznych. Od cesarza Augusta tworzyli komisję w obrębie sądu centumwiralnego²³.

Kolejnym wymienionym urzędem był kwestor: */QUAEST(ORI)/*. W braku dalszych określeń należy przyjąć, że chodziło o pomocniczy dla namiestnika prowincji urząd do spraw skarbowych, wyposażony w podstawową jurysdykcję cywilną. Był to zwykle pierwszy szczebel w drabinie magistratur rzymskich²⁴.

Wymieniony w tekście inskrypcji senator ROSIANUS GEMINUS (Titus Prifernius Paetus Rosianus Geminus), sprawujący w randze propretora zarząd prowincją Achaja w latach 122-123 n.e., był teściem Paktumejusza Klemensa. Ten zaś pełnił obowiązki jego legata: */LEGATO ROSIANI GEMINI SOCER PROCONSULIS SUI/*, czyli asystenta namiestnika prowincji do specjalnych poruczeń (*legatus proconsulis pro praetore*)²⁵. Drugi raz pełnił taką funkcję u boku teścia jako legat w Afryce: */LEGATO ROSIANI/GEMINI PROCONSULIS IN AFRICA/*.

²² A. TARWACKA, J. ZABŁOCKI, *Rzymskie prawo publiczne*, Warszawa 2021, s. 85.

²³ A. JUREWICZ, R. SAJKOWSKI, B. SITEK, J. SZCZERBOWSKI, A. ŚWIĘTOŃ, *Rzymskie prawo publiczne*, Olsztyn 2011, s. 365.

²⁴ W. LITEWSKI, *Jurisprudencja...*, s. 39 (w prowincji); A. TARWACKA, J. ZABŁOCKI, *op. cit.*, s. 79.

²⁵ A. TARWACKA, J. ZABŁOCKI, *op. cit.*, s. 152.

Jak widać, układy rodzinne miały dobry wpływ na karierę młodego jurysty.

Po pobycie w Achai wrócił do Rzymu, gdzie został trybunem plebejskim: / [T]RIB(UNO) PLEB(IS).

W stolicy nie przebywał jednak długo, ponieważ wkrótce został wysłany do Grecji jako oficjalny przedstawiciel i zaufany wysłannik cesarza Hadriana do kontroli finansowej i ewentualnej reorganizacji podległych Rzymowi greckich miast (Ateny, Thespie i Plataea oraz innych w Tesalii): /FETIALI LEGATO DIVI / HADRIANI ATHENIS THESPIIS / PLATAEIS ITEM IN THESSALIA/²⁶. Występował tam jednocześnie jako członek kapłańskiego kolegium fecjałów: /FETIALI/²⁷.

Po powrocie do Rzymu został pretorem miejskim (*praetor urbanus* – PRAETORI URBANO) około 127 r. n.e. Dzięki temu zyskał na znaczeniu w osiadłej w Rzymie wspólnocie obywateli pochodzących z Ciry²⁸.

Następnie został mianowany przez Hadriana cesarskim przedstawicielem do spraw publicznych finansów w miastach na terenie Syrii: /LEGATO/DIVI HADRIANI AD RATIONES/CIVITATIUM SYRIAE PUTANDAS. Prawdopodobnie należał już wtedy do *consilium* cesarza²⁹. Potem znalazł się na cesarskiej prowincji Cilicia³⁰, prawdopodobnie

---

²⁶ O kontroli finansów municypalnych obszernie relacjonuje Pliniusz Młodszy w swojej korespondencji z cesarzem Trajanem – zob. *Pliniusz Młodszy. Korespondencja z cesarzem Trajanem. Komentarz* (A. DĘBIŃSKI, M. JOŃCA, I. LERACZYK, A. ŁUKA), Lublin 2017, s. 143-172.

²⁷ F. SCHULZ, *Classical Roman Law*, Oxford 1961, s. 106; 138; IDEM, *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Weimar 1961, s. 163. Co do *fetiales*, kapłanów spełniających również zadania publicznoprawne w stosunkach międzynarodowych, zwłaszcza w obliczu zagrożenia wojennego, zob. wprowadzającą W. LITEWSKI, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s. 97; A. TARWACKA, J. ZABŁOCKI, *op. cit.*, s. 97-98. Ostatnio J.J. RICH, *The 'fetiales' and Roman international relations*, [w:] *Priests and State in the Roman World*, red. J.H. RICHARDSON, F. SANTANGELO, Stuttgart 2011, s. 185-240.

²⁸ E. CHAMPLIN, *Fronto and Antonine Rome*, Cambridge 1980, s. 13-15.

²⁹ F. SCHULZ, *Geschichte...*, s. 134.

³⁰ Cilicia – rzymska prowincja na terenie dzisiejszej Turcji, podbita przez Pompejusza Wielkiego, wyodrębniona jako samodzielna prowincja przez cesarza Wespazjana (przedtem w ramach Syrii). Por. J. WOLSKI, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2002, s. 366.

najpierw jako cesarski legat, mianowany następnie gubernatorem tej prowincji, przypuszczalnie w latach 136-139 n.e.³¹

Był wybrany patronem czterech miast municypalnych: *PATRONO IIII COLONIARUM*/, w tym afrykańskich³². *Patroni municipii* byli powoływani uchwałą rady miejskiej (dekurionów) spośród znaczących w Rzymie osób (na przykład senatorów) dla wspierania miejscowego municypium w ważnych sprawach, także finansowych.

Jako gubernator został Publiusz Paktumeius Klemens mianowany również konsulem: */CONSULI*/, w randze *consul suffectus*³³. Dodać do tego wykazu trzeba również wskazaną już działalność prawniczą: */IURISCONSULTO*/³⁴. Dalszych informacji o jego losach i dacie śmierci brak. Pamiątkowa i jednocześnie honorowa tablica została wystawiona w CIRCIE z pieniędzy publicznych na podstawie dekretu dekurionów: */D(ECURIONUM) D(ECRETO) P(ECUNIA) P(UBLICA)/*.

3. Kariera urzędnicza Paktumejusza Klemensa nie była wyjątkiem. Od okresu Flawiuszów, zwłaszcza za cesarza Wespazjana, przewagę w służbach cesarskich uzyskują przedstawiciele arystokracji senatorskiej, rekrutującej się przeważnie ze zwierzchniej warstwy mieszkańców miast italskich oraz municypiów. To za Wespazjana został przyjęty do senatu jako pretor Quintus Aurelius Pactumeius Clemens, jeden z pierwszych

---

³¹ Por. G. ALFÖLDI, *Konsulat und Senatorenstand unter der Antoninen, Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht (Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen)*, Bonn 1977, s. 253; W. ECK, *Jahres- und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139*, «Chiron» 13/1983, s. 179-184.

³² Por. W. LITEWSKI, *Słownik...*, s. 194. Szerzej o patronach prowincjonalnych kolonii w świetle *leges municipales* B. SITEK, *Lex Coloniae Genetivae Juliae seu Ursanensis' i 'Lex Irnitana'. Ustawy municypalne antycznego Rzymu*, Poznań 2008, s. 79-80, 146-147, 157. O Paktumejusie D. LIEBS, *Rechtskunde...*, s. 383-407.

³³ Por. zapis z czerwca 138 r. n.e. w CIL VIII 7059 = Dessau, *Inscriptones...*, nr 1067; W. ECK, *Die 'fasti consulares' der Regierungszeit des Antoninus Pius. Eine Bestandsaufnahme seit Géza Alföldys 'Konsulat und Senatorenstand'*, [w:] *Studia 'Epigraphica in memoriam' Géza Alföldy*, red. W. ECK, B. FEHÉR, P. KOVÁCS, Bonn 2013, s. 72. Jest to jednocześnie ostatnia źródłowa wzmianka o Paktumejuszu Klemensie.

³⁴ D. LIEBS, *Rechtskunde...*, s. 383-407.

senatorów z Afryki³⁵. W dalszym rozwoju pryncypatu stało się to już planową polityką cesarzy, zmierzających do przywrócenia stanowi senatorskiemu dawnej powagi. Najwybitniejsi prawnicy sprawują teraz wysokie urzędy państwowe³⁶. Za Hadriana wytworzyły się ścieżki cywilnej kariery urzędniczej³⁷, prowadzącej w rezultacie do uzależnienia jurystów jako biurokratycznych organów princepsa, wykonujących jego wolę. Jak zauważa Kazimierz Kolańczyk, nie było ani jednego przypadku, aby ktoś wszedł do senatu dla samych tylko zdolności i osiągnięć prawniczych³⁸. Konieczne było wsparcie władzy cesarskiej. W konsekwencji, jursprudencja rzymska okresu pryncypatu była „dobrowolnym sprzymierzeńcem cesarza”, który traktuje ją jako środek rządzenia, jak służbę swych politycznych interesów³⁹. W rezultacie zanika też znaczenie *ius publice respondendi*, bowiem autorytet cesarza wykluczał samodzielność poszczególnych jurystów. Być może też z tego powodu w inskrypcji poświęconej Salviusowi Julianowi brak wzmianki o jego aktywności jako samodzielnego *iuris consultus*⁴⁰.

---

³⁵ *Der Neue Pauly – Enzyklopädie der Antike*, Stuttgart-Weimar 9/2000, s. 136.

³⁶ K. KOLAŃCZYK, *O pochodzeniu i stanowisku społecznym prawników rzymskich*, «CPH» 7.1/1955, s. 247-250.

³⁷ O jurystach w *consilium* Hadriana zob. ostatnio J. FÜNDLING, *Sternstunden der Jurisprudenz? Personen in Hadrians 'consilium' und die Zwänge der Chronologie*, [w:] *'Historiae Augustae Colloquium Bambergense'* 2005, red. G. BONAMENTE, H. BRANDT, Bari 2007, s. 197-229 (z obszerną literaturą).

³⁸ K. KOLAŃCZYK, *op. cit.*, s. 263; o Paktumejuszu F. SCHULZ, *Classical...*, s. 106, 138.

³⁹ K. KOLAŃCZYK, *op. cit.*, s. 265. „Ideologia czołowych jurystów rzymskich rozdziła się więc i kształtowała nie na nizinach, lecz na najwyższych szczytach ówczesnej hierarchii społecznej”, ale – zauważa dalej autor (s. 276) – trudno byłoby spodziewać się innej sytuacji. Zob. też K. AMIELAŃCZYK, *Udział jurystów klasycznych w administracji rzymskiego wymiaru sprawiedliwości: upadek czy wzrost znaczenia rzymskiej jursprudencji*, «Gdańskie Studia Prawnicze» 28/2012, s. 25-37.

⁴⁰ F. SCHULZ, *Geschichte...*, s. 134; patrz na ten temat również E. BUND, *Salvius Julianus, Leben und Werk*, [w:] «ANRW» 15.2/1976, s. 408-454 oraz D. NÖRR, *Drei Miscellen zur Lebensgeschichte des juristes Salvius Julianus*, [w:] *Daube noster: Essays in legal history for David Daube*, Edinburgh 1974, s. 233-252.

W tym obrębie działali również pomniejsi prawnicy-praktycy oraz jurysci o znaczeniu prowincjonalnym⁴¹. Właśnie w lokalnych społecznościach inskrypcje częściej podkreślają zasługi i pozycję zmarłego⁴². Także w Rzymie charakterystyczne jest duże zaangażowanie jurystów w działalność publiczną, zwłaszcza w cesarskim aparacie administracyjnym. Funkcje państwowe niekiedy przeważają nad aktywnością prawniczą⁴³.

Na tym tle powstaje pytanie o prawniczą działalność naukową i opiniodawczą Pactumeiusa Clemensa, a także udział w nauczaniu prawa. Prawdopodobnie działalność państwowa nie pozostawiała mu zbyt wiele czasu na działalność piśmienniczą i w rezultacie o jego prawniczych osiągnięciach i dziełach nic więcej poza wzmianką u Pompejusza nie wiadomo. Wolfgang Kunkel zauważa, że pisarz i retor (Marcus Cornelius) Fronto, urodzony także w Cirta, w swoich listach (*Epistulae ad amicos* 2,10) wspomina prawnika rangi konsularnej w tym mieście, który udzielał odpowiedzi w sprawach z zakresu prawa publicznego (a może wykładał publicznie?). Nazwiska łaciński autor nie podał, ale być może chodziło o Pactumeiusa Clemensa⁴⁴. Można jednak nadal zastanawiać się nad łączeniem służby publicznej z działalnością prawniczą⁴⁵. Dotyczy to wielu jurystów, przed rokiem 100 p.n.e. tylko pięciu republikańskich jurystów nie piastowało wysokich urzędów państwowych⁴⁶.

---

⁴¹ Por. D. LIEBS, *Römische Provinzialjurisprudenz*, «ANRW» 2.15/1976, s. 288-362; także K. KOLAŃCZYK, *op. cit.*, s. 252-253.

⁴² Np. C. Fabius Clodianus (CIL 8,18348 = EDCS-25500162) oraz Q Marcius Pudens (EDCS-06000647); Quintus Vetidius Iuvenalis (EDCS-04000430) czy Quintus Maior (CIL 8,1722 = EDCS-16200895). Szerzej na ten temat D. LIEBS, *Römische Jurisprudenz...*, s. 9-18; ostatnio także M. KURYŁOWICZ, *'Eminentissimo'...*, s. 505-507.

⁴³ K. KOLAŃCZYK, *op. cit.*, s. 264; W. LITEWSKI, *Jurisprudencja...*, s. 38. Inskrypcji nagrobnych wielkich jurystów jednak ciągle brak.

⁴⁴ W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 155, przyp. 229.

⁴⁵ Pomijam tu obowiązki senatorskie oraz charakterystyczne zwłaszcza dla okresu republiki łączenie funkcji kapłańskich i państwowych, ale jeszcze w okresie pryncypatu do kolegium pontyfików należeli m.in. Javolenus Priscus, Salvius Julianus i Aburnius Valens. Pactumeius Clemens był członkiem kolegium fecjałów. Por. wyżej przyp. 34; K. KOLAŃCZYK, *op. cit.*, s. 246; W. LITEWSKI, *Jurisprudencja...*, s. 37.

⁴⁶ W. LITEWSKI, *Jurisprudencja...*, s. 38.

Za pryncypatu wielu jurystów należało do rady cesarskiej (*consilium principis*), w szczególności u Augusta i Hadriana (także Pactumeius Clemens)⁴⁷. Pracowali wówczas w kancelariach cesarskich przy opracowaniu rozporządzeń cesarskich. Konsulami (najczęściej jako *consules suffecti*)⁴⁸ byli (obok Paktumejusza) tacy prawnicy, jak C. Ateius Capito⁴⁹, M. Cocceius Nerva (pater)⁵⁰, C. Cassius Longinus⁵¹, Javolenus Priscus⁵², P. Juventius Celsus (syn), Cn. Abulenus Caелиus Sabinus (za Wespasiana – D.1,2,2,53), Salvius Julianus⁵³, L. Neratius Priscus⁵⁴ i Pegasus (za Wespasiana)⁵⁵. Ten ostatni piastował też stanowisko prefekta miasta (*praefectus urbi*). Funkcje pretora piastowali za pryncypatu M. Antistius Labeo⁵⁶, Pactumeius Clemens, wskazany już P. Iuventius Celsus (syn) oraz Salvius Julianus. Pactumeius pełnił również funkcję trybuna ludowego, tak samo jak Aburnius Valens⁵⁷ i Salvius Julianus. Ten ostatni wymieniany jest również – obok Pactumeiusa Clemensa – jako *decemvir stlitibus iudicandis*⁵⁸. Kwestorami byli Cascellius, Aburnius Valens, Julianus oraz Pactumeius Clemens (w prowincji)⁵⁹ oraz wspomniany już Celsus syn i Julianus. W późniejszym okresie pryncypatu stanowisko prefekta miasta (*praefectus urbi*) zajmował wskazany już Pegasus,

⁴⁷ W. LITEWSKI, *Jurisprudencja...*, s. 40, wylicza 12 jurystów jako członków cesarskiego *consilium principis* u różnych cesarzy; F. SCHULZ, *Classical...*, s. 117; *Geschichte...*, s. 134, zauważa, że był to wynik postępującej biurokratyzacji.

⁴⁸ W. LITEWSKI, *Jurisprudencja...*, s. 39.

⁴⁹ Wcześniej *curator aquarum* – W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 114 (nr 2).

⁵⁰ W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 120 (nr 7); D. 1,2,2,48 (za cesarza Tyberiusza).

⁵¹ Ponadto *proconsul Asiae* i legat cesarza Augusta w Syrii – W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 130 (nr 14).

⁵² *Consul suffectus* w 86 r. n.e. – W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 138 (nr 23).

⁵³ Jurysta sam podaje, że piastował preturę i konsulat – D. 40,2,5.

⁵⁴ Ponadto *legatus pro pretore* w Panonii – W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 144 (nr 26).

⁵⁵ Także *praefectus urbi* za tego cesarza (D. 1,2,2,53); W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 133 (nr 17).

⁵⁶ Odrzucił natomiast propozycję objęcia konsulatu (jako *consul suffectus*) – D.1,2,2,47.

⁵⁷ Według Pomponiusza (D. 1,2,2,53) przywódca szkoły sabiniańskiej po Javolenusie, być może również *consul suffectus* w 106 r. n.e. – W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 151 (nr 32).

⁵⁸ W. LITEWSKI, *Jurisprudencja...*, s. 39.

⁵⁹ *Ibidem*. O kwestorach municypalnych B. SITEK, *'Lex Coloniae'...*, s. 95 (lex *Irnitana*).

prefektami wigilów (naczelnikami policji w Rzymie) byli Cervidius Scaevola i Modestinus⁶⁰. Prefektami byli również Cervidius Scaevola i Modestinus (jako *praefecti aerarii* – zarządcy skarbu państwa) albo zaopatrzenia Rzymu w zboże L. Volusius Maecianus⁶¹ i Domitius Ulpianus (*praefecti annonae*)⁶², naczelnikiem poczty państwowej (*praefectus vehiculorum*) tenże Volusius Maecianus, zarządcą wodociągów (*curator aquarum*) C. Ateius Capito⁶³ i znany już M. Coceius Nerva (*pater*), zaś Aemilius Papinianus występował jako *advocatus fisci*⁶⁴. Namiestnikami prowincji byli C. Cassius Longinus (w Azji i Syrii), Javolenus Priscus (w Dalmacji, Brytanii, Syrii i Afryce), Salvius Julianus (w Germanii, Hiszpanii i Afryce), P. Iuventius Celsus syn (w Tracji i Azji), Neratius Priscus (w Panonii, Lycii i Pamfilii)⁶⁵ oraz omawiany Pactumeius Clemens (w Cylicji). Dołączał się do tego udział jurystów w rzymskim wymiarze sprawiedliwości, administrowanym przez *consilium* cesarskie, którego aktywnymi członkami byli wybitni juryści⁶⁶. Ten szkicowy tylko rzut oka na aktywność publiczną (administracyjną i państwową) jurystów rzymskich okresu pryncypatu pozwala powziąć wyobrażenie, jak bardzo zaangażowani byli oni w rozmaite funkcje i urzędowe stanowiska, łączące się w dodatku z uciążliwymi podróżami i zmianą miejsca zamieszkania. Należy ubolewać, że ta sfera ich działalności nie uzyskała do tej pory pełnego opracowania, co niewątpliwie pozwoliłoby na lepsze ukazanie ich aktywności i zaangażowania nie tylko w prawo prywatne, lecz także w kariery publiczne⁶⁷. Znacznie ułatwiony dzisiaj

---

⁶⁰ W. LITEWSKI, *Jurisprudencja...*, s. 39.

⁶¹ *Praefectus annonae*. Także *praefectus Aegypti* w 161 r. n.e. – W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 174 (nr 42).

⁶² M. KURYŁOWICZ, *'Eminentissimo'...*, s. 497-498.

⁶³ W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 114 (nr 2).

⁶⁴ Adwokat skarbu państwa – W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 224 (nr 56). Por. także B. SIEK, *Zastępstwo procesowe Skarbu Państwa. Studium prawno-porównawcze*, «Zeszyty Naukowe KUL» 60.3/2020, s. 221-232.

⁶⁵ W. KUNKEL, *op. cit.*, s. 144 (nr 26).

⁶⁶ K. AMIELAŃCZYK, *op. cit.*, s. 29-31.

⁶⁷ K. KOLAŃCZYK zauważa, że początkowe prace w tym obszarze nie zostały do końca, a wykazy sprawowanych godności nie są kompletne. Zob. K. KOLAŃCZYK,

dostęp do źródeł epigraficznych pozwala żywić nadzieję na ożywienie studiów w tym zakresie⁶⁸.

4. Na już wskazanym tle powstaje jednakowoż kilka pytań co do roli i miejsca jurystów oraz całej jurysprudencji. Po pierwsze, zastanowić się trzeba nad znanym stwierdzeniem, że działalność prawnicza w Rzymie była „duchowym sportem arystokracji”⁶⁹. Sama praca twórcza i opiniodawcza, zwłaszcza w zakresie prawa prywatnego, może tak, ale juryści byli – jak widać – obciążeni tak licznymi i odpowiedzialnymi funkcjami, że z trudem można sobie wyobrazić, jak godzili te wszystkie obowiązki i aktywność naukową. Byli też „arystokracją pieniądza”, trudno bowiem uznać, że pracowali za darmo. Wyłania się ponadto pytanie o „genialną intuicję” jurystów rzymskich⁷⁰. Wydaje się, że niekiedy większe znaczenie mogła odgrywać szeroka praktyka i bogate doświadczenie zawodowe⁷¹. W tej sytuacji wzrasta praktyczne znaczenie drugorzędnych jurystów, dzisiaj szerzej znanych właśnie z tekstów epigraficznych. Nie piastowali oni wyższych funkcji administracyjnych i mieli więcej czasu na świadczenie odpłatnych usług prawniczych dla szerszego kręgu zainteresowanych⁷². Tu pojawia się też kwestia odpłatności za udzielanie porad prawnych. W kręgach jurystów znanych publicznie z wysokiego poziomu wiedzy prawniczej udzielanie porad było bezpłatne, ale była to dobra droga do kariery politycznej i osiągnięcia (zwłaszcza za cesarstwa)

---

op. cit., s. 235, przyp. 49. Częściowy wykaz jurystów z funkcjami u F. SCHULZ, *Classical...*, s. 46-48; IDEM, *Geschichte...*, s. 121-128.

⁶⁸ Już TH. MOMMSEN zauważał, że inskrypcje jakby sprzysięgły się na pomijanie jurystów – zob. K. KOLAŃCZYK, *op. cit.*, s. 241, przyp. 102.

⁶⁹ K. KOLAŃCZYK, *op. cit.*, s. 268 (z dalszą literaturą w przyp. 256 i 257).

⁷⁰ M. KASER, *Das römische Privatrecht*², I, München 1971, s. 3-4.

⁷¹ A także zbiorowa mądrość jurystów (Erfahrung und kollektive Weisheit) T. GIARO, *Über methodologische Werkmittel der Romanistik*, «ZSS» 105/1988, s. 247-248; „prawnicze wycucie i doświadczenie”; W. LITEWSKI, *Podstawowe wartości prawa rzymskiego*, Kraków 2001, s. 44.

⁷² Por. M. KURYŁOWICZ, *Prawo rzymskie: historia – tradycja – współczesność*, Lublin 2003, s. 75. Także na prowincjach – por. D. LIEBS, *Römische Jurisprudenz...*, s. 10-11, oraz literatura wskazana wyżej w przyp. 6. Ostatnio również M. KURYŁOWICZ, *‘Eminentissimo’...*, s. 505-506.

ważnych i dochodowych stanowisk oraz urzędów państwowych. Jeśli nawet działalność znanych jurystów była co do zasady bezpłatna, to nie całkiem bezinteresowna⁷³. I koło się zamyka⁷⁴.

Podobna ocena dotyczy dostępności prawników. Henryk Kupiszewski pisał, że „jursprudence klasyczna była do przeciętnego obywatela, do biednego, prostego człowieka nastawiona bardzo demokratycznie”⁷⁵, choć – jak sam zauważa, nawiązując do ustaleń Kunkela i Kolańczyka – istniała między nimi nieprzekraczalna bariera społeczna, ponieważ wszyscy juryści pochodzili z rodów arystokratycznych⁷⁶. Kazimierz Kolańczyk stwierdza, że pogląd, iż jursprudence była demokratyczna i ludowa, może mieć uzasadnienie „jedynie w stosunku do szerokiej, ale na ogół bezimiennej rzeszy stołecznych i prowincjonalnych praktyków, którzy trudnili się tylko codziennym rzemiosłem prawniczym”⁷⁷. Pogląd Kupiszewskiego uległ w rezultacie zmianie w kierunku (raczej iluzorycznego) uznania, że „*iurisprudentes* realizowali postulaty społecznej i indywidualnej etyki stoickiej. Ich ogromna pracowitość w dziedzinie naukowej, zaangażowanie w sprawy administracji publicznej, w sprawy dydaktyki, bezpłatnego udzielania responsów każdemu, kto ich potrzebował, była realizacją postulatu i współbraterstwa w stosunku do każdego”⁷⁸. Można jednak spojrzeć na to jeszcze inaczej. Juryści poprzez sprawowane funkcje mieli kontakt również ze zwykłymi obywatelami. Bywali przecież pretorami, trybunami ludowymi, konsulami i namiestnikami. Spotykali się z wnioskami, prośbami i skargami ze strony ludności i już z tego mogli czerpać inspiracje do opiniowania i komentowania ważnych praktycznie kazuś, które trafiły do ich rąk. Jako członkowie cesarskich konsyliów prowadzili szeroką działalność respondencyjną, sporządzali zatem odpowiedzi i opinie w konkretnych

---

⁷³ M. KURYŁOWICZ, *Prawo rzymskie...*, s. 76.

⁷⁴ Wzrost państwowych karier jurystów wywołał też ich zwiększone zainteresowanie prawem publicznym. Zob. F. SCHULZ, *Classical...*, s. 46; D. LIEBS, *Römisches Recht, Ein Studienbuch*, Göttingen 1975, s. 51.

⁷⁵ H. KUPISZEWSKI, *Prawo rzymskie a współczesność*², Warszawa 2013, s. 53.

⁷⁶ K. KOLAŃCZYK, *op. cit.*, s. 264; H. KUPISZEWSKI, *op. cit.*, s. 53.

⁷⁷ K. KOLAŃCZYK, *op. cit.*, s. 263-264.

⁷⁸ H. KUPISZEWSKI, *op. cit.*, s. 53.

sprawach (kazusach). Opracowywali formuły czynności prawnych i procesowych. Mieli więc liczne powiązania z działalnością praktyczną⁷⁹. Nie potrafimy jednak odkryć konkretnego związku funkcji z opiniami. Jeśli jurysta zajmował stanowisko pretora, to czy komentował ogłoszony przez siebie edykt (*praetor ait*)? Należy przypuszczać, że wypowiedzi, komentarze i oceny treści edyktów miały mimo to charakter stereotypowy i nie ujawniały ich ewentualnego osobistego związku z pełnionym właśnie urzędem pretora⁸⁰. Bliższe rzeczywistości wydają się jednak przypuszczenia, że bezpośredni kontakt miał przeciętny obywatel raczej z drugorzędnymi prawnikami-praktykami, a rzadko korzystał z ewentualnego dostępu do wybitnego, uczonego jurysty⁸¹.

Łączyło się z tym nauczanie prawa. Odbywało się ono w publicznych miejscach, zwykle ogólnodostępnych lokalach (*stationes, scholae, auditoria*)⁸², i prowadzone były zwykle przez drugorzędnych prawników, określanych jako *magistri iuris*. Mogli uczestniczyć w nich także wybitni juryści, którzy byli jednak bardziej zainteresowani prowadzeniem poważniejszych dysput jurydycznych niż przekazywaniem swej wiedzy młodszym adeptom. Nie da się wykluczyć, że łączyły się one z działalnością na urzędach publicznych, przy których organizowane były debaty i dyskusje dydaktyczne oraz naukowe. Niekiedy nauczanie odbywało się w domu jurysty⁸³. Także na prowincjach, jak właśnie Pactumeius Clemens, zapewne w ramach swoich powinności jako patrona afrykańskich municypiów⁸⁴. Uczniowie niekiedy podążali za swym preceptorem na prowincję, gdzie jurysta pełnił publiczne funkcje (na

⁷⁹ K. KOLAŃCZYK, *op. cit.*, s. 252; W. LITEWSKI, *Jurysprudencja...*, s. 107.

⁸⁰ W. LITEWSKI, *Jurysprudencja...*, s. 101.

⁸¹ M. KURYŁOWICZ, *Prawo rzymskie...*, s. 75. Już K. KOLAŃCZYK, *op. cit.*, s. 278, zwracał uwagę na potrzebę zbadania ze „szczególną pieczołowitością” treści „zachowanych szczątków pism prawników o notorycznie niższej pozycji społecznej”.

⁸² W. LITEWSKI, *Jurysprudencja...*, s. 54-55; W. ROZWADOWSKI, *Nauczanie prawa w państwie rzymskim*, «CPH» 55.1/2003, s. 20.

⁸³ W. ROZWADOWSKI, *op. cit.*, s. 15, zauważa, że nawiązywały się wtedy więzi na wzór rodzinny.

⁸⁴ Nie jest wykluczone, że nauczał prawa również w Rzymie. Zob. F. SCHULZ, *Classical...*, s. 103, przyp. 2; D. LIEBS, *Rechtskunde...*, s. 5.

przykład namiestnika)⁸⁵. Nie bez znaczenia była konfrontacja opinii i wymiany poglądów wśród innych również przedstawicieli jurysprudence. Nie zmienia to przypuszczenia, że główny ciężar nauczania spoczywał na jurystach niższej rangi, prowadzących zajęcia za odpłatnością. Nie wydaje się prawdopodobne, aby wybitni juryści, obciążeni licznymi i ważnymi funkcjami państwowymi, znajdowali jeszcze czas na prowadzenie szerszej działalności dydaktycznej. Ich praca miała raczej charakter naukowy i w takich naukowych dysputach w gronie znawców uczestniczyli. Pojawia się tu jednak miejsce na przypuszczenie, że wybitny jurysta nadzorował merytorycznie owe *stationes* czy *scholae*, w których zatrudnieni byli uczniowie i praktykanci. Do nich zwracali się z prośbą o poradę zwykli petenci, a oni debatowali nad udzieleniem opinii. Od czasu do czasu zaglądał *praeceptor* (mistrz i szef), z którym konsultowali *responsa* i opinie, a te następnie były ogłaszane i publikowane pod nazwiskiem zwierzchnika, czyli mistrza jurysprudence. Takie przypuszczenie znajduje wsparcie w spojrzeniu na dorobek naukowy jurystów. Jeśli Gaius swoje Instytucje wydał w czterech księgach, a nie jest to dzieło duże, to jak wyglądały *Libri tres iuris civilis Massuriusa Sabinusa* oraz sporządzony do nich komentarz Ulpiana w 51 księgach? A jeśli przyjąć, że Ulpian pozostawił w całości prawie 300 ksiąg, to byłoby zadaniem interesującym, jak owe *libri* przekładają się na dzisiejszy druk i obliczenie ich rozmiarów⁸⁶ (może to ktoś już liczył?)⁸⁷.

---

⁸⁵ Por. D. 40,2,5; D. 47,2,52,20; W. ROZWADOWSKI, *op. cit.*, s. 21.

⁸⁶ Prawnicze dzieła ukazywały się w zwojach (rolkach) papirusowych z zapisanymi *libri*, które oznaczały przyjęty w publikacjach tego rodzaju rozmiar dzieła. Średnia wielkość dla utworów prozą mieściła się pomiędzy 1500 a 2500 wierszy w jednym zwoju po 34 litery w każdym wierszu. Daje to od 51 do 85 tysięcy liter w zwoju (przy 2000 wierszy 68 000 liter) na *liber*. Jeśli przyjąć dla Ulpiana skromnie 250 ksiąg po 2000 wierszy, to daje to 500 000 wierszy, a licząc po 34 litery w wierszu, wychodzi 17 milionów liter. Podzielenie przez współczesną stronę (1800 znaków) daje nieco ponad 9400 stron. Jest to mniej więcej tyle, ile wynosi dorobek Teodora Mommsena – z przewagą Mommsena: – 9800 stron publikacji zwartych (bez pojedynczych artykułów i bez wydawnictw źródłowych z CIL na czele). Są to wyliczenia bardzo prowizoryczne, ale zachęcające do przeprowadzenia takich porachunków z prawem rzymskim przy użyciu Palingenezjów.

⁸⁷ Zob. na ten temat TH. BIRT, *Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur*, Berlin 1882 (ksiazka zdigitalizowana w 2008 r. przez Amazon); P. KRÜGER,

Zastanowić należałoby się też nad opinią, że „Prawnik rzymski nie był ani urzędnikiem państwowym, jak pretor, ani osobą prywatną, jak sędzia czy adwokat” (Tomasz Giaro)⁸⁸. A kim był, pełniąc funkcję pretora, konsula lub inne państwowe stanowisko? „Prawnik rzymski był prywatnym znawcą prawa, pełniącym publiczną funkcję bezpłatnego doradcy”; był autonomicznym *iuris consultus* (nadal T. Giaro). A jeśli należał do *consilium* cesarskiego lub był legatem cesarskim do wykonania określonych zadań? Czy był wówczas nadal prawnikiem autonomicznym? Fritz Schulz stwierdza, że narastające za pryncypatu tendencje do biurokratyzacji i centralizacji pozbawiały stopniowo jurystów możliwości wpływania na stosowanie i rozwój prawa⁸⁹. Wydaje się więc, że jurystów pełniących funkcje publiczne należy traktować osobno, w odróżnieniu od owych domniemyanych autonomicznych *iuris consulti*, którzy roztrząsali prawne problemy, jak pisze T. Giaro: „w zaciszu domowym, niezależnie od konkretnej sprawy sądowej”⁹⁰. Wyróżniała się też kategoria prawników autoryzowanych przez cesarskie *ius publice respondendi ex auctoritate principis*⁹¹, choć – jak wspomniano – na służbie cesarskiej traciło ono na znaczeniu. Ceną za cesarskie przywileje była utrata w znacznym stopniu samodzielności i swobody intelektualnej⁹².

W końcowym wniosku wydaje się celowe podjęcie studiów nad wyodrębnieniem w całej jurysprudencji grupy jurystów, zaangażowanych jednocześnie w działalność publiczną obok naukowej, w odróżnieniu od tych, którzy zajmowali się wyłącznie pracą opiniodawczą, naukową

Ueber die Verwendung von Papyrus und Pergament für die juristische Literatur der Röme, «ZSS» 8/1887, s. 76-85.

⁸⁸ W. DAJCZAK, T. GIARO, F. LONGCHAMPS DE BÉRIER, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*³, Warszawa 2018, s. 49.

⁸⁹ „The ancient aristocratic jurisprudence was gradually coming to an end”. F. SCHULZ, *Classical...*, s. 118; także K. AMIELAŃCZYK, *op. cit.*, s. 36.

⁹⁰ F. SCHULZ, *Geschichte...*, s. 121-127, wylicza 21 zaangażowanych w działalność publiczną prawników, ale z pewnością nie jest to lista kompletna. W. DAJCZAK, T. GIARO, F. LONGCHAMPS DE BÉRIER, *op. cit.*, s. 49.

⁹¹ Według W. LITEWSKIEGO, *Jurisprudencja...*, s. 47, Pactumeius Clemens miał *ius respondendi*.

⁹² Argumenty za poglądami o osłabieniu roli jurystów lub wzmocnieniu ich autorytetu poprzez kontakty z władzą cesarską rozważa K. AMIELAŃCZYK, *op. cit.*, s. 36-37.

i dydaktyczną. Poza tym jurystów pierwszych rzędów oraz jurystów drugiej kategorii, prowadzących zawodową praktykę prawniczą. Ponadto jurystów w Rzymie i jurystów prowincjonalnych. Dokładniejsza i całościowa ocena pozwoliłaby być może na nowe spojrzenie na historię rzymskiej jurysprudenckiej.

PUBLIUS PACTUMEIUS CLEMENS
I PUBLICZNA DZIAŁALNOŚĆ JURYSTÓW RZYMSKICH

Streszczenie

Publius Pactumeius Clemens został wymieniony jako autor i prawnik jedynie przez klasycznego jurystę Sextusa Pomponiusza w D. 40,7,21,1. Inne jego dzieła nie są znane. Dopiero odnalezienie kamiennej tablicy w afrykańskim mieście Cirta z obszerną inskrypcją CIL VIII 7059 pozwoliło poznać liczne publiczne funkcje, jakie sprawował Pactumeius Clemens w administracji państwowej za panowania cesarzy Hadriana i Antoninusa Piusa, z zaznaczeniem pod koniec, że był on także aktywny jako *iuris consultus*. Dało to asumpt do głębszych rozważań, jakie było zaangażowanie jurystów w okresie pryncypatu w działalność publiczną i funkcje w administracji państwowej. W tym kontekście można też spojrzeć na zagadnienia aktywności rzymskiej jurysprudenckiej jako „duchowego sportu arystokracji”, „genialną intuicję” jurystów, dostępność prawników dla wszystkich potrzebujących pomocy prawnej oraz kwestię odpłatności za usługi prawnicze, w szczególności na tle aktywności jurystów w administracji państwowej. W tej sytuacji ujawnia się praktyczne znaczenie jurystów niższych kategorii, widocznych w tekstach epi-graficznych. W całości wydaje się celowe podjęcie studiów nad wyodrębnieniem w całej jurysprudenckiej grupy jurystów, zaangażowanych w działalność publiczną, w odróżnieniu od tych, którzy zajmowali się wyłącznie pracą opiniodawczą, naukową i dydaktyczną.

PUBLIUS PACTUMEIUS CLEMENS
AND THE PUBLIC ACTIVITY OF ROMAN JURISTS

Summary

Publius Pactumeius Clemens is mentioned as an author and lawyer only by the classical jurist Sextus Pomponius in D. 40,7,21,1. No other writings by Pactumeius are known. It was not until an extensive inscription, CIL VIII 7059, was discovered in the African city of Cirta that we learned of the numerous public offices

Pactumeius held under Emperors Hadrian and Antoninus Pius. This inscription carries a remark that Pactumeius was a *iuris consultus*. This gives us an idea of the extent to which jurists were involved in various administrative and public offices under the Principate. In this context we may ask about the role of Roman jurists and jurisprudence as a whole: was it merely the “intellectual pastime of the aristocracy,” “the brilliant intuition of jurists,” the accessibility of lawyers to all interested parties,” or a question of remuneration for the provision of legal advice, especially against the backdrop of a career in the service of the state? This is where the practical significance of secondary jurists emerges, which we now know more about from the epigraphic texts. To sum up, perhaps we should undertake a study to identify the group of jurists involved in public activities and distinguish them from the generality of jurisprudence, as opposed to those who were engaged exclusively in opinion-shaping, scholarship, and teaching.

Słowa kluczowe: prawnicy rzymscy; funkcje w administracji rzymskiej; jurysprudencja.

Keywords: Roman lawyers; Roman administrative offices; jurisprudence.

Literatura

- ALFÖLDI G., *Konsulat und Senatorenstand unter der Antoninen, Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht*, Bonn 1977.
- AMIELAŃCZYK K., *Udział jurystów klasycznych w administracji rzymskiego wymiaru sprawiedliwości: upadek czy wzrost znaczenia rzymskiej jurysprudencji?*, «Gdańskie Studia Prawnicze» 28/2012, s. 25-37.
- BIRT TH., *Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur*, Berlin 1882.
- BRODECKI Z., KOWALCZYK B., *Podstawowe wartości jurysprudencji rzymskiej*, «Gdańskie Studia Prawnicze» 35/2016, s. 101-117.
- BUND E., *Salvius Julianus, Leben und Werk, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, «ANRW» 15.2/1976, s. 408-454.
- CHAMPLIN E., *Fronto and Antonine Rome*, Cambridge 1980.
- Der Neue Pauly – Enzyklopädie der Antike*, Stuttgart-Weimar 9/2000.
- DAJCZAK W., GIARO T., LONGCHAMPS DE BÉRIER F., *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*³, Warszawa 2018.
- DĘBIŃSKI A., JOŃCA M., LERACZYK I., ŁUKA A. (red.), *Pliniusz Młodszy. Korespondencja z cesarzem Trajanem. Komentarz*, Lublin 2017.
- DYDYŃSKI T., *Historia źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1904.
- ECK W., *Die ‘fasti consulares’ der Regierungszeit des Antoninus Pius. Eine Bestandsaufnahme seit Géza Alföldys ‘konsulat und senatorenstand’*, [w:] *Studia ‘Epigraphica in memoriam’ Géza Alföldy*, red. W. ECK, B. FEHÉR, P. KOVÁCS, Bonn 2013, s. 69-90.

- ECK W., *Jahres- und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139*, «Chiron» 13/1983, s. 211-237.
- FÜNDLING J., *Sternstunden der Jurisprudenz? Personen in Hadrians 'consilium' und die Zwänge der Chronologie*, [w:] 'Historiae Augustae Colloquium Bambergense' 2005, red. G. BONAMENTE, H. BRANDT, Bari 2007, s. 212-225.
- GIARO T., *Über methodologische Werkmittel der Romanistik*, «ZSS» 105/1988, s. 247-248.
- HANSLIK R., *Pactumeius 4 (Fronto)*, «RE» 18.2/1942, col. 2155.
- HANSLIK R., *Pactumeius 6 (Rufus)*, «RE» 18.2/1942, col. 2156.
- KASER M., *Das römische Privatrecht*², I, München 1971.
- KOLAŃCZYK K., *O pochodzeniu i stanowisku społecznym prawników rzymskich*, «CPH» 7.1/1955, s. 227-284.
- KRÜGER P., *Ueber die Verwendung von Papyrus und Pergament für die juristische Literatur der Röme*, «ZSS» 8/1887, s. 76-85.
- KUBITSCHKE W., 'Tribus' ('Quirina'), «RE» 6 A, 2/1937, col. 2504.
- KUNKE W., *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, Weimar 1952.
- KUPISZEWSKI H., *Prawo rzymskie a współczesność*², Warszawa 2013.
- KURYŁOWICZ M., 'Eminentissimo viro iuris consulto'... Rzymscy juryści w tekstach epigraficznych, «Studia Iuridica Lublinensia» 25.3/2016, s. 497-509.
- KURYŁOWICZ M., *Justynian i prawie 40 jurystów*, [w:] *Państwo, prawo, społeczeństwo w dziejach Europy Środkowej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Józefowi Ciągwie w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. LITYŃSKI, M. MIKOŁAJCZYK, W. ORGANIŚCIAK, Katowice-Kraków 2009, s. 377-388.
- KURYŁOWICZ M., *Prawo rzymskie: historia – tradycja – współczesność*, Lublin 2003.
- LIEBS D., *Nichtliterarische römische Juristen der Kaiserzeit*, [w:] *Das Profil des Juristen in der europäischen Tradition*, red. K. LUIG, D. LIEBS, Ebelsbach 1980, s. 123-198.
- LIEBS D., *Rechtskunde im römischen Kaiserreich. Rom und die Provinzen*, [w:] 'Iurisprudentia universalis': Fst. Theo Mayer-Maly zum 70. Geburtstag, red. M.J. SCHERMAIER, J.M. REINER, L.C. WINKEL, Köln 2002, s. 383-407.
- LIEBS D., *Römische Jurisprudenz in Africa*, Berlin 1993 (wyd. 2, 2004).
- LIEBS D., *Römische Provinzialjurisprudenz*, «ANRW» 15.2/1976, s. 288-362.
- LIEBS D., *Römisches Recht, Ein Studienbuch*, Göttingen 1975.
- LITEWSKI W., *Jurisprudencja rzymska*, Kraków 2000.
- LITEWSKI W., *Podstawowe wartości prawa rzymskiego*, Kraków 2001.
- LITEWSKI W., *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998.
- MÜNZER F., *Pactumeius Clemens*, «RE» 18.2/1942, col. 2152.
- RICH J., *The 'fetiales' and Romane international relations*, [w:] *Priests and State in the Roman World*, red. J.H. RICHARDSON, F. SANTANGELO, Stuttgart 2011, s. 185-240.

- ROZWADOWSKI W., *Nauczanie prawa w państwie rzymskim*, «CPH» 55.1/2003, s. 9-28.
- SCHULZ F., *Classical Roman Law*, Oxford 1961.
- SCHULZ F., *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Weimar 1961.
- SITEK B., '*Lex Coloniae Genetivae Juliae seu Ursonensis*' i '*Lex Irnitana*'. *Ustawy municypalne antycznego Rzymu*, Poznań 2008.
- SITEK B., *Zastępstwo procesowe Skarbu Państwa. Studium prawno-porównawcze*, «Zeszyty Naukowe KUL» 60.3/2020, s. 221-232.
- STEIN P., *Pactumeius 5 (Magnus)*, «RE» 18.2/1942, col. 2156.
- STEIN P., *Pactumeius 7 (Pactumeia Magna)*, «RE» 18.2/1942, col. 2156.
- TARWACKA A., ZABŁOCKI J., *Rzymskie prawo publiczne*, Warszawa 2021.
- WOLSKI J., *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2002.